IIPIMRJ
IIP International Multidisciplinary Research Journal

An Online Peer-Reviewed / Refereed Journal
Vol: 03 No. Issue I, (January-March) (2026)
Impact Factor: GSRD-IF: 5.001
ISSN: 3049-2734 (Online)

भारतीय लोकशाहीची संकल्पना आणि तिच्या विकासाचा इतिहास

श्री. जाधव शंकर कुलदीप
सहाय्यक प्राध्यापक
रा. ब. नारायणराव बोरावके कॉलेज,श्रीरामपूर(स्वायत्त)

Article Info

Article History:
Received: 24th January 2026
Accepted: 01st February 2026
Published: 05th February 2026

Keywords:

भारतीय लोकशाही

ABSTRACT

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात व्यापक आणि सशक्त शासनप्रणालींपैकी एक मानली जाते. तिची मुळे प्राचीन परंपरांमध्ये रुजलेली असली तरी, औपनिवेशिक काळातील अनुभव आणि स्वातंत्र्योत्तर सुधारणा यांनी तिच्या आधुनिक स्वरूपाला आकार दिला आहे. हे संशोधन, भारतातील लोकशाहीच्या संकल्पनात्मक पायाभूत तत्त्वांचा अभ्यास करतो आणि पूर्वऔपनिवेशिक काळापासून ब्रिटिश राजवटीतून पुढे आधुनिक प्रजासत्ताकापर्यंत तिच्या ऐतिहासिक वाटचालीचा मागोवा घेतो.

या अभ्यासात लोकशाहीची प्रमुख उद्दिष्टे स्पष्ट केली असून, कालानुक्रमिक तसेच विषयानुसार विश्लेषणाच्या आधारे सखोल मांडणी करण्यात आली आहे. लोकशाही संस्थांची कार्यक्षमता अधिक मजबूत करण्यासाठी उपयुक्त सूचना देण्यात आल्या आहेत. सांप्रदायिकता, संघराज्य व्यवस्था आणि निवडणूक सुधारणा यांसारख्या आव्हानांचा विचार करताना, भारतीय समाजाच्या विविध सामाजिक-सांस्कृतिक रचनेशी लोकशाही तत्त्वांनी कसे अनोखे जुळवून घेतले आहे, हे या संशोधनातून अधोरेखित केले आहे.

Plagiarism Check Report:
Tool Used: Turnitin
Date of Report: February 02, 2026
Similarity Index: 4%
Remarks: No significant matching text. All citations and matches are properly referenced. The manuscript is considered original.

Copyright © 2026 The Author(s). This is an open access article distributed under the Creative Commons Attribution License, (http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

How to Cite: Jadhav, S. K. (2026). भारतीय लोकशाहीची संकल्पना आणि तिच्या विकासाचा इतिहास. *IIP: International Multidisciplinary Research Journal (IIPIMRJ), 3(1), 656–661.*

प्रस्तावना -

लोकशाही हा शब्द ग्रीक भाषेतील डेमोस (लोक) आणि क्रॅटोस (सत्ता) या शब्दांपासून तयार झाला असून त्याचा मूलभूत अर्थ लोकांची सत्ता, लोकांसाठी आणि लोकांद्वारे चालवलेले शासन असा होतो. भारतीय संदर्भात लोकशाही ही केवळ निवडणुकांपुरती मर्यादित नसून, ती बहुविधता, धर्मनिरपेक्षता आणि सामाजिक न्याय यांच्या परस्परसंबंधातून आकारलेली एक व्यापक संकल्पना आहे. भारतीय संविधानाच्या उद्देशिकेत भारताला सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. ही व्यवस्था एका क्षणात निर्माण झालेली नसून, ती अनेक शतकांतील तात्त्विक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रवाहांतून विकसित झाली आहे.

भारतीय लोकशाहीची मुळे प्राचीन काळात आढळतात. वैदिक काळातील सभासंस्था तसेच बौद्ध संघांमधील प्रजासत्ताक स्वरूपाच्या कारभारातून लोकसहभागाची परंपरा दिसून येते. मात्र आधुनिक लोकशाहीचे खरे स्वरूप वसाहतवादी काळातील स्वातंत्र्यलढ्यात घडले. ब्रिटिश राजवटीत मर्यादित स्वरूपातील प्रतिनिधी शासनपद्धती अस्तित्वात आली, ज्याचा विस्तार स्वातंत्र्यानंतर भारतीय नेत्यांनी व्यापक आणि लोकाभिमुख स्वरूपात केला. १९४७ नंतर भारताने संसदीय लोकशाही स्वीकारली. पाश्चिमात्य प्रणालीपासून प्रेरणा घेतली असली तरी, ती भारताच्या संघराज्यीय रचना व सामाजिक वैविध्याशी सुसंगत अशी घडवण्यात आली.

हा अभ्यास भारतीय लोकशाहीच्या मूलभूत तत्त्वांचा म्हणजेच समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता यांचा आढावा घेतो आणि तिच्या ऐतिहासिक वाटचालीचे विश्लेषण करतो. दारिद्र्य, निरक्षरता, प्रादेशिक असमतोल यांसारख्या अडचणी असूनही भारताने सात दशकांहून अधिक काळ लोकशाही टिकवून ठेवली आहे, हे अनेक उत्तरवसाहतवादी राष्ट्रांच्या तुलनेत वैशिष्ट्यपूर्ण ठरते. या यशामागे महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या महान व्यक्तिमत्त्वांचे मोलाचे योगदान आहे.

आजच्या काळात जगभरात लोकशाहीसमोरील आव्हाने वाढत असताना, भारतीय लोकशाहीचा प्रवास समजून घेणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. हा परिचय प्रकरण संशोधनाची उद्दिष्टे मांडण्यासाठी, मौलिक विश्लेषण सादर करण्यासाठी, सुधारणा सुचवण्यासाठी आणि संदर्भांची मांडणी करण्यासाठी आधारभूमी तयार करतो.

बीज शब्द – लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता, न्याय, समता, स्वातंत्र्य, निवडणूक, संविधान.

उद्दिष्टे-

१. भारतातील लोकशाही संकल्पनेची व्याख्या व संदर्भ स्पष्ट करणे.

२. ऐतिहासिक विकासाचा मागोवा घेणे.

३. मौलिक विश्लेषण सादर करणे.

४. कृतीयोग्य शिफारसी सुचवणे.

प्राचीन व मध्ययुगीन काळ-

भारतातील लोकशाही विचारांची बीजे आधुनिक पाश्चिमात्य प्रभावांपूर्वीच हजारो वर्षांपूर्वी पेरली गेली होती. प्राचीन भारतीय ग्रंथांमध्ये शासनपद्धतीतील लोकसहभागाचे प्रारंभिक स्वरूप दिसून येते. उदाहरणार्थ, ऋग्वेदामध्ये सभा आणि समिती या संस्थांचा उल्लेख आढळतो. या संस्था सामूहिक निर्णयप्रक्रियेसाठी वापरल्या जात आणि समाजातील महत्त्वाच्या विषयांवर चर्चा करण्याचे व्यासपीठ म्हणून कार्य करत. जरी त्या आधुनिक अर्थाने पूर्ण लोकशाही नसल्या, तरी गण आणि संघ म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या आद्य प्रजासत्ताक व्यवस्थांमध्ये सहभागाधिष्ठित शासनाची झलक त्यातून दिसते. बौद्ध आणि जैन परंपरांनी या विचारांना अधिक बळ दिले. त्यांच्या संघटनात्मक रचनेत मठीय परिषदांद्वारे निर्णय सहमतीने घेतले जात, जिथे अहिंसा, समता आणि नैतिक मूल्यांवर विशेष भर दिला जाई.

मौर्य साम्राज्याच्या काळात सम्राट अशोकांनी जारी केलेल्या शिलालेखांमधून नैतिक शासन, लोककल्याण आणि जबाबदारीची भावना प्रकर्षाने दिसते. ही तत्त्वे आधुनिक लोकशाहीतील उत्तरदायित्वाच्या संकल्पनेसारखीच होती. मध्ययुगीन काळात गावपातळीवरील पंचायत व्यवस्था ही स्थानिक स्वराज्याची महत्त्वाची उदाहरणे ठरली. या पंचायतांनी वाद निवारण, प्रशासन आणि

समाजव्यवस्थापनात सक्रिय भूमिका बजावली व तळागाळातील लोकशाहीला चालना दिली. मात्र, जातव्यवस्था आणि राजेशाही प्रभावामुळे ही रचना प्रामुख्याने श्रेणीबद्ध राहिली आणि सर्वसामान्य सहभाग मर्यादितच होता. या कालखंडातील वारशामुळे आधुनिक भारतीय लोकशाहीला धर्म(कर्तव्यभावना) आणि न्याय या मूल्यांची सशक्त बैठक मिळाली. हीच मूल्ये पुढे भारतीय संविधानातील मूलभूत तत्त्वांच्या रूपाने प्रकट झाली.

वसाहतवादी प्रभाव आणि स्वातंत्र्यलढा (१८५८–१९४७)-

१८५८ च्या भारत शासन कायदानंतर ब्रिटिश सत्तेची औपचारिक स्थापना झाली. या काळात इंग्रजांनी प्रतिनिधित्वाची काही संस्थात्मक रचना उभी केली असली, तरी पारंपरिक भारतीय स्वशासन व्यवस्था दडपली गेली. भारतीय परिषदा कायदा, १८६१ द्वारे भारतीयांना विधिमंडळात मर्यादित सहभाग मिळाला. पुढे मॉर्ले–मिंटो सुधारणा, १९०९ अंतर्गत मुस्लीम समाजासाठी स्वतंत्र मतदारसंघांची तरतूद करण्यात आली, ज्यामुळे राजकारणात सामुदायिकतेची बीजे रोवली गेली. मॉन्टॅग्यू–चेल्म्सफर्ड सुधारणा, १९१९ अंतर्गत द्वैसत्ताक (डायार्की) पद्धत लागू झाली. यामध्ये प्रशासनातील अधिकार निवडून आलेल्या प्रतिनिधी आणि नेमणूक केलेल्या अधिकाऱ्यांमध्ये विभागले गेले तसेच प्रांतिक विधिमंडळांची रचना करण्यात आली. याच काळात १८८५ मध्ये स्थापन झालेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने सुरुवातीला घटनात्मक सुधारणा मागणाऱ्या संघटनेपासून पुढे जनआंदोलनाचे रूप धारण केले. १९१५ नंतर महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसने व्यापक लोकसहभाग असलेला स्वातंत्र्यलढा उभारला.

असहकार आंदोलन (१९२०–२२), सविनय कायदेभंग आंदोलन (१९३०–३४) आणि भारत छोडो आंदोलन (१९४२) यांनी या लढ्याला लोकशाही स्वरूप दिले. या चळवळींमुळे सामान्य जनता, महिला आणि वंचित घटक राजकीय प्रक्रियेत सक्रिय झाले. या काळात भारतीय राजकीय विचारसरणीत महत्त्वपूर्ण वैचारिक बदल घडले. गांधीजींच्या सत्याग्रह तत्त्वज्ञानाने अहिंसक संघर्ष आणि स्वराज्य या संकल्पनांना नैतिक मूल्यांची जोड दिली. जवाहरलाल नेहरू यांनी धर्मनिरपेक्ष आणि समाजवादी लोकशाहीचा पुरस्कार केला, तर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी जातीय विषमतेवर कठोर टीका करून राजकीय लोकशाहीबरोबरच सामाजिक लोकशाहीची आवश्यकता अधोरेखित केली.

स्वातंत्र्यानंतरची लोकशाहीची घडण (१९४७–१९७७) -

१५ ऑगस्ट १९४७ रोजी भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्याने आधुनिक भारतीय लोकशाहीचा पाया रचला गेला. १९४६ मध्ये अप्रत्यक्षरीत्या निवडून आलेल्या घटनासभेने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली भारतीय संविधानाची रचना केली. हे संविधान २६ नोव्हेंबर १९४९ रोजी स्वीकारले गेले आणि २६ जानेवारी १९५० पासून अंमलात आले.

भारतीय संविधानाने विविध देशांच्या घटनात्मक परंपरांमधून प्रेरणा घेतली आहे. ब्रिटनकडून संसदीय शासनपद्धती, अमेरिकेकडून मूलभूत हक्क, आयर्लंडकडून राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कॅनडाकडून संघराज्याची संकल्पना.या काळातील महत्त्वाची वैशिष्ट्ये म्हणजे सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, सत्ताविभागणीची स्पष्ट मांडणी आणि स्वतंत्र न्यायव्यवस्था. १९५१–५२ मध्ये झालेल्या पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुकांत मतदारांनी सहभाग घेतला आणि पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने वर्चस्व प्रस्थापित केले.

१९५० ते १९६० या दशकात राष्ट्रनिर्मितीवर भर देण्यात आला. भाषावार राज्यांची पुनर्रचना (१९५६), पंचवार्षिक योजनांद्वारे आर्थिक विकास, तसेच हिंदू कोड विधेयकांसारख्या सामाजिक सुधारणांमुळे भारतीय समाजात परिवर्तन घडले. मात्र १९६२ मधील चीन-भारत युद्ध आणि १९६४ मध्ये नेहरूंचे निधन यामुळे राजकीय अस्थिरता आणि सत्तासंघर्ष वाढू लागला.

१९७५ ते १९७७ या काळात पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी लागू केलेल्या आणीबाणीमुळे नागरी स्वातंत्र्यांवर मर्यादा आल्या. हा काळ भारतीय लोकशाहीसाठी एक गंभीर आव्हान ठरला. तथापि, १९७७ च्या निवडणुकांमध्ये जनतेने लोकशाहीचा पुनरुज्जीवन केला आणि जनता पक्षाच्या विजयाने पुन्हा लोकशाही मार्गावर देश परतला.

उदारीकरण आणि आघाडी सरकारांचे राजकारण (१९७७–२०१४) -

आपत्कालीन परिस्थितीनंतर भारताने आघाडी सरकारांच्या युगात प्रवेश केला, ज्यातून लोकशाही अधिक परिपक्व होत असल्याचे दिसून आले. १९८० च्या दशकात तेलुगू देसम पार्टीसारख्या प्रादेशिक पक्षांचा उदय झाला आणि काँग्रेसच्या दीर्घकाळ चाललेल्या वर्चस्वाला आव्हान मिळाले. १९९१ मध्ये पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्या नेतृत्वाखाली सुरू झालेल्या आर्थिक

उदारीकरणामुळे समाजवादी धोरणांऐवजी बाजाराभिमुख अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल झाली. यामुळे आर्थिक संधी अधिक व्यापक झाल्या, मात्र त्याचबरोबर सामाजिक व प्रादेशिक विषमता वाढण्याची समस्या निर्माण झाली. निवडणूक प्रक्रियेत पारदर्शकता आणण्यासाठी १९९८ पासून इलेक्ट्रॉनिक मतदान यंत्रे (EVMs) वापरात आली आणि २००५ मध्ये माहितीचा अधिकार कायदा लागू करण्यात आला. या सुधारणांमुळे प्रशासन अधिक जबाबदार बनले. याच काळात अण्णा हजारे यांच्या नेतृत्वाखालील भ्रष्टाचारविरोधी आंदोलनाने (२०११) राजकीय जनजागृती वाढवली आणि आम आदमी पार्टीच्या स्थापनेला चालना मिळाली.

१९९० मध्ये लागू झालेल्या मंडल आयोगाच्या शिफारसींमुळे इतर मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची अंमलबजावणी झाली, ज्यामुळे सामाजिक न्यायाच्या प्रक्रियेला नवे वळण मिळाले. मात्र याच कालखंडात बाबरी मशीद पाडणे (१९९२) आणि गोध्रा दंगली (२००२) यांसारख्या घटनांमुळे सांप्रदायिक तणाव वाढला आणि भारताच्या धर्मनिरपेक्षतेची कसोटी लागली.

समकालीन घडामोडी आणि आव्हाने (२०१४–२०२६) -

२०१४ नंतर नरेंद्र मोदी यांच्या नेतृत्वाखालील भारतीय जनता पक्षाच्या (भाजपा) सरकारच्या काळात भारतात अधिक केंद्रीकृत शासनपद्धती दिसून आली. डिजिटल इंडिया, वस्तू व सेवा कर (GST – २०१७) आणि कलम ३७० चे उच्चाटन (२०१९) यांसारख्या उपक्रमांनी प्रशासन व धोरणनिर्मितीत महत्त्वाचे बदल घडवले. कोविड-१९ महामारीच्या (२०२०–२०२२) काळात केंद्र व राज्यांमधील संबंधांवर ताण आला. अनेक राज्यांनी अधिक स्वायत्ततेची मागणी केली, ज्यामुळे भारतीय संघराज्य व्यवस्थेतील तणाव स्पष्ट झाला.

अलीकडील काळात (२०२६ पर्यंत) इलेक्टोरल बाँड्स योजनेवर न्यायालयीन तपासणी झाली आणि ती २०२४ मध्ये असंवैधानिक ठरवण्यात आली. शेतकरी आंदोलन (२०२०–२०२१) आणि आधार विस्तारामुळे उद्भवलेले डिजिटल गोपनीयतेचे प्रश्न हेही सार्वजनिक चर्चेचे केंद्रबिंदू ठरले. २०२४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांनी बहुपक्षीय लोकशाहीचे महत्त्व अधोरेखित केले. विरोधी पक्षांच्या आघाड्यांनी सत्ताधारी पक्षाला प्रभावी आव्हान दिले. तथापि, अनेक आव्हाने कायम आहेत. वाढती लोकानुनयी राजकारणाची प्रवृत्ती, माध्यमस्वातंत्र्यावर मर्यादा घालण्याच्या आरोप, तसेच हवामान बदलामुळे होणारे स्थलांतर, ज्यामुळे संसाधनांवर ताण वाढत आहे. याच वेळी काही सकारात्मक घडामोडीही दिसतात.महिला आरक्षण विधेयक (२०२३) आणि सोशल मीडियाद्वारे तरुणांचा वाढता सहभाग लोकशाही प्रक्रियेत नवी ऊर्जा देत आहेत.

भारतीय लोकशाहीचे संकल्पनात्मक विश्लेषण -

संकल्पनात्मक दृष्टीने पाहता, भारतीय लोकशाही ही वेस्टमिन्स्टर पद्धतीच्या संसदीय प्रणालीसोबतच देशी परंपरा व मूल्यांचे एक अद्वितीय मिश्रण आहे. भारताची लोकशाही रचना विविधतेत एकता या तत्त्वावर आधारलेली असून, ती संघराज्यीय व्यवस्थेद्वारे आणि बहुभाषिक संस्कृतीद्वारे (घटनात्मक मान्यता असलेल्या २२ भाषा) दृढ होते.

मूलभूत तत्त्वे -

भारतीय लोकशाहीची प्रमुख तत्त्वे अशी आहेत.

लोकसत्ता, म्हणजेच सार्वभौमत्व जनतेकडे असणे.

धर्मनिरपेक्षता, ज्यामुळे राज्य सर्व धर्मांबाबत तटस्थ राहते.

समाजवाद, जो मनरेगासारख्या कल्याणकारी योजनांमधून सामाजिक समता साधण्याचा प्रयत्न करतो आणि सामाजिक न्याय, जो अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व इतर मागासवर्गीयांसाठीच्या आरक्षण धोरणांद्वारे पुढे नेला जातो.

टीकात्मक दृष्टिकोन -

तथापि, भारतीय लोकशाहीसमोर काही गंभीर आव्हानेही आहेत. बहुसंख्यांकवादामुळे अल्पसंख्याक समुदायांच्या हक्कांवर दबाव येण्याची शक्यता वाढते. राजकारणातील घराणेशाहीमुळे गुणवत्तेऐवजी वारसाहक्काला महत्त्व मिळते. तसेच, भ्रष्टाचार ही दीर्घकालीन समस्या राहिली असून, २०२३ च्या भ्रष्टाचार निर्देशांकात भारताचा क्रमांक १८० देशांपैकी ९३ वा होता, हे याचे द्योतक आहे.

मौलिक दृष्टीकोन -

भारतीय लोकशाहीचे वैशिष्ट्य म्हणजे तिचे परिवर्तनशील स्वरूप. ही लोकशाही केवळ राजकीय सत्तांतरापुरती मर्यादित नसून,

समाजातील असमानता दूर करून व्यापक सामाजिक परिवर्तन घडवण्याचा प्रयत्न करते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मांडलेल्या विचारांनुसार, लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती सामाजिक क्रांतीचे साधन आहे.

तुलनात्मक विश्लेषण -

चीनसारख्या सत्ताकेंद्रित व हुकूमशाही व्यवस्थेशी तुलना केली असता, भारतीय लोकशाहीत मतभेद मांडण्याचे व विरोध व्यक्त करण्याचे स्वातंत्र्य आहे. त्यामुळे नवोन्मेष आणि सर्जनशीलता वाढीस लागते, जरी निर्णयप्रक्रिया कधी कधी संथ वाटत असली तरीही. तरीदेखील, हीच प्रक्रिया लोकशाहीची खरी ताकद ठरते.

प्रमुख शिफारसी -

वरील विश्लेषणाच्या आधारे, भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत करण्यासाठी पुढील शिफारसी मांडता येतात :

१. निवडणूक सुधारणा :

निवडणुकांमध्ये पैशाच्या प्रभावावर मर्यादा घालण्यासाठी राज्याकडून निवडणूक खर्चाची तरतूद करावी. तसेच आघाडी सरकारांना स्थैर्य मिळावे यासाठी पक्षांतरविरोधी कायदे अधिक कडकपणे अंमलात आणावेत.

२. संस्थात्मक बळकटीकरण :

न्यायालयांतील रिक्त पदे वेळेत भरून आणि न्यायप्रक्रिया अधिकाधिक डिजिटल करून न्यायपालिकेची स्वायत्तता वाढवावी. निवडणूक आयोगाला अधिक स्वायत्तता व अधिकार देऊन त्याची विश्वासार्हता अधिक दृढ करावी.

३. सामाजिक समावेशन :

शिक्षणाचा विस्तार आणि डिजिटल साक्षरता वाढवून सामाजिक व आर्थिक दरी कमी करावी. आरक्षण धोरणांचा कालानुसार आढावा घेऊन ते अद्ययावत सामाजिक-आर्थिक माहितीच्या आधारे सुधारावे.

४. संघराज्यव्यवस्थेचा विकास :

सहकारी संघराज्यव्यवस्थेला चालना देण्यासाठी आंतरराज्य परिषदांना अधिक अधिकार द्यावेत आणि संसाधनांचे न्याय्य वाटप सुनिश्चित करावे.

५. डिजिटल प्रशासन :

खोट्या बातम्यांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सामाजिक माध्यमांचे योग्य नियमन करावे, मात्र अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याचे संरक्षणही तितकेच महत्त्वाचे मानावे. निवडणुकांची सुरक्षितता राखण्यासाठी सायबर सुरक्षेत गुंतवणूक वाढवावी.

६. नागरी शिक्षण :

शालेय व उच्च शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात लोकशाहीविषयक शिक्षण समाविष्ट करावे. युवकांसाठी विशेष मतदार जनजागृती मोहिमा राबवून त्यांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग वाढवावा.

७. जागतिक अनुभवांचा लाभ :

युरोपमधील प्रमाणानुसार प्रतिनिधित्व पद्धतीसारख्या आंतरराष्ट्रीय उत्तम प्रथांचा अभ्यास करून त्या भारतीय परिस्थितीनुसार स्वीकाराव्यात.

संदर्भ -

Austin, G. (1999). *The Indian Constitution: Cornerstone of a nation.* Oxford University Press.

Basham, A. L. (1954). *The wonder that was India.* Sidgwick & Jackson.

Brown, J. M. (1994). *Modern India: The origins of an Asian democracy (2nd ed.).* Oxford University Press.

Guha, R. (2007). *India after Gandhi: The history of the world's largest democracy.* HarperCollins.

Jaffrelot, C. (2011). *Religion, caste, and politics in India.* Hurst.

Khosla, M. (2020). *India's founding moment: The constitution of a most surprising democracy.* Harvard University Press.

Kohli, A. (Ed.). (1990). *India's democracy: An analysis of changing state-society relations.* Princeton University Press.

Menon, N. (2022). *Planning democracy: Modern India's quest for development.* Cambridge University Press.

Metcalf, B. D., & Metcalf, T. R. (2006): *A concise history of modern India (2nd ed.).* Cambridge University Press.

Shani, O. (2018). *How India became democratic: Citizenship and the making of the universal franchise.* Cambridge University Press.

Sultan, N. S. (2024). Waiting for the people: *The idea of democracy in Indian anticolonial thought.* Harvard University Press.

Transparency International. (2023): *Corruption perceptions index 2023.* Transparency International.

Vaishnav, M. (2017): *When crime pays Money and muscle in Indian politics.* Yale University Press.

World Bank. (2025). *World development indicators: Gini coefficient data for India.* World Bank.